

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ КРЕМЕНЧУКА

Під час робіт Дніпродзержинської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1958—1960 рр. було виявлено чимало пам'яток епохи пізньої бронзи¹. Влітку 1960—1961 рр. одне з поселень цього періоду було досліджене біля с. Чикалівка².

Поселення знаходилось на правому березі Дніпра, в урочищі Пасіка, між с. Чикалівкою, Кременчуцького району, Полтавської області, та с. Успенкою, Кремгесівського району, Кіровоградської області. Воно займало північно-західну частину невеликого підвищення в заплаві Дніпра, приблизно за два кілометри від берега річки. В давнину від надзаплавної тераси поселення відокремлювала неширока протока Дніпра.

Поселення було витягнуте з північного заходу на південний схід відповідно до напрямку підвищення і займало площу 350×100 м. На зораному полі при певному освітленні було помітно два ряди жовтувато-попелястих плям неправильної форми з уламками кісток тварин та фрагментами кераміки. На місці цих плям було закладено п'ять невеликих розкопів загальною площею понад 550 м².

Поселення виявилось одношаровим. Стратиграфія культурних залишків на всіх розкопах однакова: під шаром чорнозему завтовшки $0,4$ м йшов перерізаний численними норами гризунів буруватий лесовидний суглинок, що з глибини $1—1,10$ м переходив в світло-жовтий лес. Культурний шар залягав в нижній частині шару чорнозему та в верхній частині підгрунта — на глибині $0,4—0,6$ м поза житлами, а на місці жител заглиблювався до $0,8$ м.

В розрізі бурувато-попелястої лінзи заповнення жител (за винятком житла 3) виділялися досить чітко, хоч край їх не завжди вдавалося простежити.

Складається враження, що поселення несподівано загинуло від пожежі, про що свідчать не лише попіл та вугілля на місці жител, але й кістяки худоби, знайдені поруч з житлами 1 та 3, і, нарешті, покинута в горщиках їжа. Незначна товщина культурного шару вказує на порівняно короткий час існування поселення, яке складалося при-

¹ В. И. Митрофанова, Д. Я. Телегин, Н. М. Шмаглий, Обследование памятников неолита и бронзы в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 г., КСИА, в. 12, К., 1962, стор. 94—99.

² В роботі, крім автора, брали участь викладач Донецького пединституту Д. С. Цвейбель, студенти цього ж інституту М. О. Іова, А. І. Коровко та студенти Київського художнього інституту М. А. Аронець і В. А. Орлов.

близно з 20 жител, розміснених двома рядами. Ширина вулиці між ними становила 12—20 м (рис. 1).

За два польові сезони в різних місцях поселення розкопано п'ять жител. Житло 1 (розкоп 1) досліджене на місці крайньої плями в північній частині поселення (в другому ряду, рахуючи від струмка). Це — прямокутне в плані приміщення розміром 9×5 м. По довгій осі, як і інші житла, воно було орієнтоване з північного сходу на південний захід. Земляна підлога була заглиблена приблизно на 20 см від давньої поверхні. В південно-західній частині житла прямо на підлозі

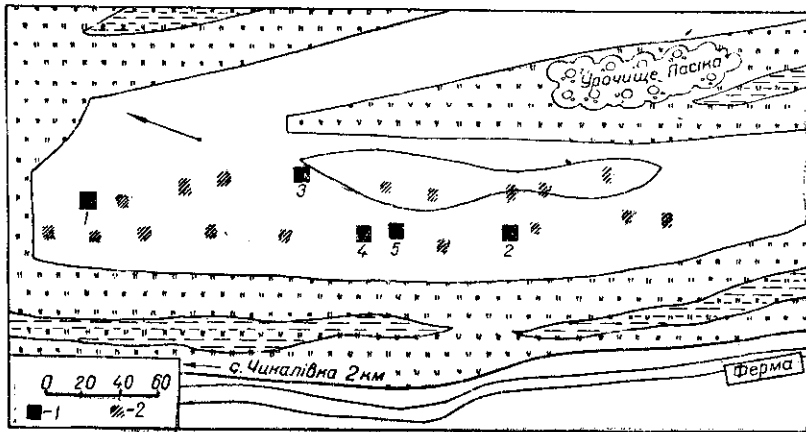

Рис. 1. Схематичний план поселення.

1 — досліджені житла, 2 — плями нерозкопаних жител.

збереглося вогнище, складене з кількох невеликих каменів. Розміри вогнища 0,30×0,35 м. Зверху на каменях стояла рівно відламана нижня частина горщика, яку могли використовувати як сковорідку. Між камінням вогнища лежали маленькі глиняні кульки. На відстані 0,5 м від цього вогнища виявлена жовта овальна пляма (0,4×0,6 м) перепаленої глини. Друга пляма, більшого розміру (0,6×1 м), відкрита в північній частині житла. Навколо цих плям помітні скупчення попелу й дрібного вугілля. Очевидно, це залишки вогнищ, що розклалися прямо на долівці.

Цілий посуд та розвали його знаходились поблизу вогнищ, в основному попід стінками житла. На підлозі, майже посеред житла, лежала розбита зернотерка, а в різних його місцях — кілька курантів — розтирачів.

Зовні біля західної стінки виявлено кістяк корови, що, очевидно, загинула разом з житлом.

Житло 2 (розкоп 2) відкрите в першому ряду, але з протилежного південно-східного краю поселення. Воно також мало форму прямокутника. Розміри його — 12×6,5 м. Відносно добре визначилися південно-східна та південно-західна межі житла. У східній частині приміщення на глибині 0,5 м від поверхні збереглася добре випалена долівка. Незначні фрагменти обпаленої глини траплялися і в інших місцях житла:

У північно-східній частині приміщення відкрито черинь печі (діаметр 0,5 м), що була складена з окремих дуже ошлакованих вальків глини. Навколо були розкидані уламки таких же вальків. Перед піччю у невеликій ямі виявлені кістки свійських тварин та окремі фрагменти кераміки. У житлі було залишено чимало посуду. Здебільшого збереглися придонні частини горщиків. Посуд знаходився головним чином в західному кутку та в північно-східній частині житла. Майже

посеред приміщення лежала зернотерка; в різних місцях знайдені пришліфовані кам'яні диски, розтиральники та металеві камені.

В західному кутку виявлено набір для гри в кості, що складався з 24 астрагалів корови та 4 фаланг коня. Очевидно, кістки спочатку знаходились в мішечку чи корзинці, бо в момент відкриття лежали компактним скупченням. Крім того, на підлозі житла в різних місцях знайдено два овечі астрагали з підтесаними боками. В північному кутку виявлено дві заготовки для кістяних наконечників стріл.

На підлозі траплялися крупинки та невеличкі грудочки яскраво-малинової вохри. Майже в центрі житла, між глиняною вимостою та вогнищем, на 0,2 м нижче підлоги, виявлено кілька скупчень глиняних предметів. Здебільшого вони мали кулясту форму; деякі нагадували шапку гриба чи «хлібину» з виїмкою, треті мали циліндричну форму. Особливо слід відмітити грубо виліплена зооморфна статуетка. Всі ці предмети лежали групами, розміщеними півколом на площі близько 1 м². Всього зібрано до 20 таких виробів. Маса їх крихка, випал дуже слабкий. Разом з ними знайдено два невеликі червоно-фіолетові камені, а також добре відполірований предмет циліндричної форми з пісковика (діаметр 3 см, висота 2,2 см).

Житло 3 (розкоп 6) відкрите в другому ряді споруд на відстані 70 м від першого житла; контури його визначити не вдалося. Підлога житла знаходилась на глибині 0,70 м від сучасної поверхні. На цій же глибині розчищено дуже рівну, добре випалену черинь печі (діаметр 0,6—0,7 м). Шар обпаленої глини досягав 10 см. На південь від печі, на відстані 6 м, знаходилась овальна в плані яма (0,85×0,55 м) глибиною 0,4 м. В заповненні ями виявлені дрібні уламки кісток і фрагменти звичайної для поселення кераміки. Між ямою та піччю лежала зернотерка з сірого пісковика, перевернута робочою частиною донизу.

Біля черені знайдено кілька роздавлених горщиків. На підлозі поруч з ямою лежав розрубаний на дві частини кістяк козеняти. За межами житла, біля північно-східного його кута, виявлено кістяк коня без ніг. Слідів вогню на цьому розкопі не виявлено. Мабуть, мешканці залишили його ще до пожежі.

Житло 4 (розкоп 3) досліджене в першому ряді споруд, майже посередині поселення (рис. 2). Розміри його 10,5×6 м, глибина від сучасної поверхні 0,80 м. В південному кутку приміщення, на площі 2,2×1,3 м, лежали глиняні вальки, мабуть, від склепіння печі. За півметра від цього завалу виявлена конусовидна в розрізі яма неправильно-закругленої форми. Діаметр її становив 1 м, а глибина від рівня долівки — 0,6 м. Залишки вогнища відкриті також в північній частині житла. Від нього зберігся шар обпаленої глини, на якому лежали три роздавлені горщики. Поруч — розчищене скупчення вугілля та обвуглене поліно. На підлозі житла в різних місцях помітні були жовті плями від вогню й дрібне вугілля. Під завалом печі відкриті скупчення глиняних кульок та «хлібинок», аналогічних знахідкам з житла 2. Крім того, тут виявлені предмети, що нагадують біконічні грузила з невеликим отвором посередині.

Житло 5 (розкоп 5) розміщене поруч з житлом 4. Відстань між ними становила 16 м. Це — прямокутна в плані, злегка заглиблена споруда розміром 6,5×5,5 м (рис. 3).

Від інших досліджених жител вона відрізняється деякими особливостями будівельної техніки. Крім скупчень дрібного вугілля та попелу — слідів використання дерева в конструкції стін та перекриття — на площі житла, особливо, в кутках, виявлена велика кількість битого каменю. Іноді траплялися шматки слабообпаленої й закуреної глини з вмазаним в неї камінням. Ці залишки свідчать про те, що стіни

будували з глини на дерев'яному каркасі; для міцності в сиру глину втискували невелике каміння.

В південно-західній частині житла знаходився овальний в плані завал печі площею $2,8 \times 1$ м. Під ним, як це було відмічено і в інших житлах, на глибині 0,8 м від поверхні виявлено 16 уже відомих глиняних предметів. Крім виробів діаметром 5—6 см, тут знайдені кульки

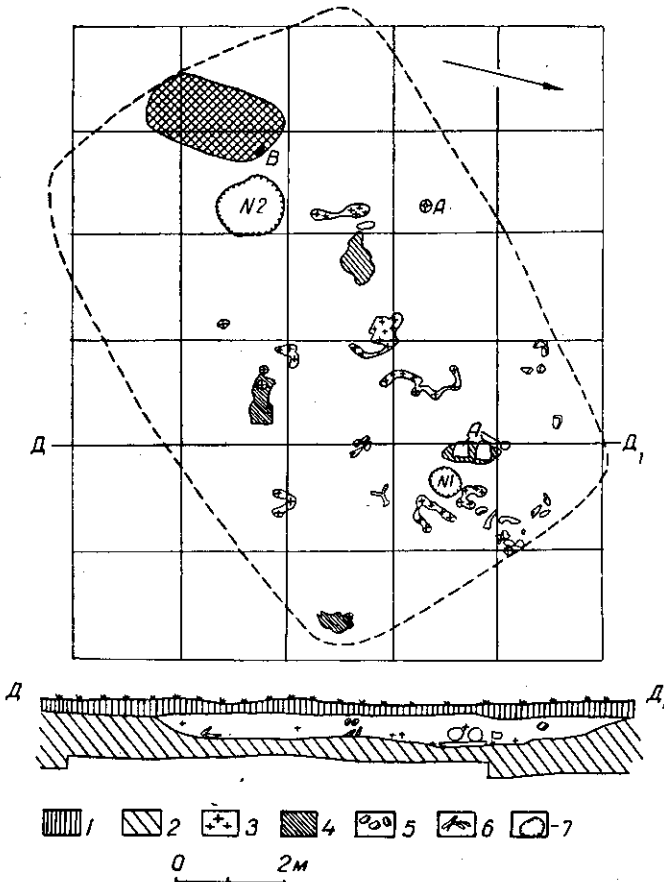

Рис. 2. План та розріз житла № 4.

1 — чорнозем, 2 — суглинок, 3 — вугілля та попіл, 4 — перепалена глина, 5 — уламки посуду, 6 — кістки, 7 — ями. А — розвали горщиків; В — скупчення глиняних кульок.

меншого розміру (діаметром 2—3 см). Всі «хлібці» були складені в невеличких ямках, по кілька штук в кожній. Перша група складалась з трьох «хлібців», друга — з п'яти, третя — з одного звичайного та двох маленьких, четверта — з трьох, п'ята — з двох. Над ними зверху побудували піч.

Майже в центрі житла виявлена яскраво-жовта пляма, можливо сліди вогнища. Поруч був вкопаний товстостінний горщик, орнаментований у верхній частині наліпними валиками (рис. 4, 3).

В цьому приміщенні знайдені предмети з бронзи: браслет, зігнутий удвоє чотиригранний дротик та уламок від ручки кинджала.

Таким чином, житла на Чикалівському поселенні були злегка заглиблені, прямокутні в плані, орієнтовані по довгій осі з північного сходу на південний захід, тобто вузькою стороною звернуті до струмка. Можна припустити, що стіни були глиняні, на дерев'яному каркасі; в житлі 5 — з застосуванням каменю. Підлогою служив утрамбо-

ваний лес. В житлі 2 вдалося простежити, що частина долівки була вимазана глиною й обпалена. В більшості жител виявлені залишки печей. В житлах 4 і 5 поряд з печами існували відкриті вогнища, а в житлі 1 їх було три.

В північно-західному Причорномор'ї печі з склепінням відкриті й на інших пам'ятках пізньої бронзи. Зокрема, вони досліджені в ниж-

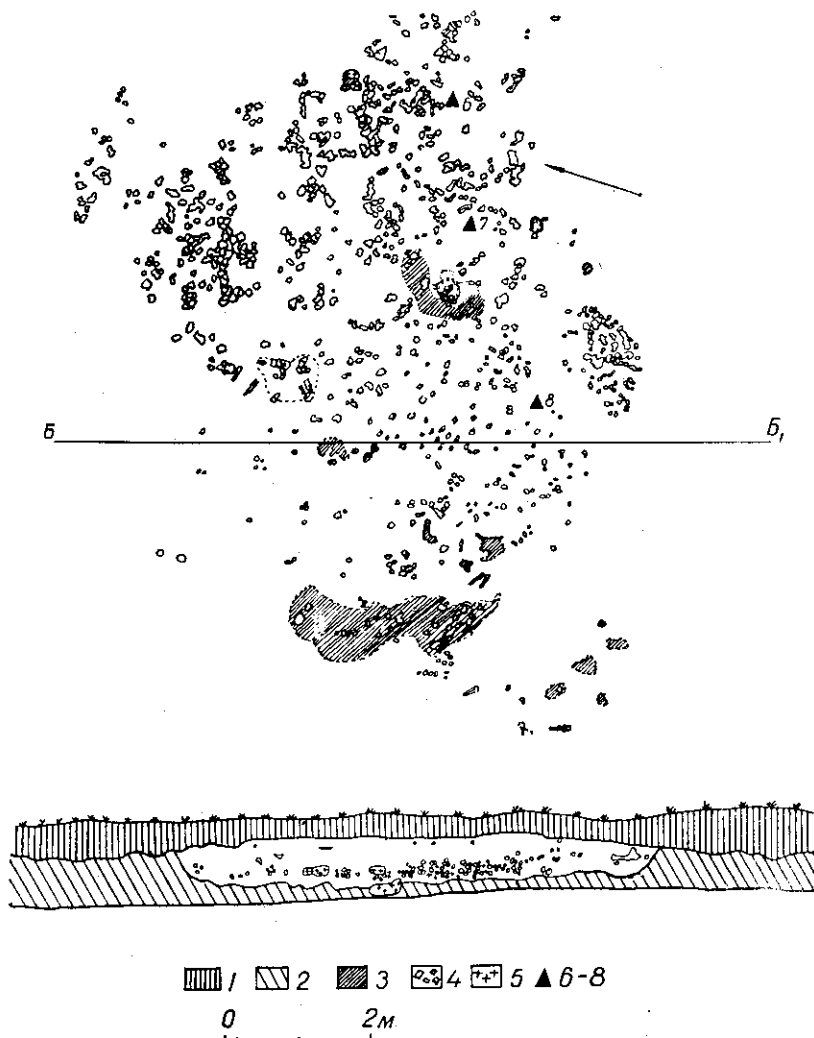

Рис. 3. План та розріз житла № 5.

1 — чорнозем, 2 — суглинок, 3 — печина, 4 — каміння, 5 — вугілля, 6 — уламок ножа, 7 — браслет, 8 — дріт.

ньому шарі Ушкалки на Дніпрі³ та в с. Тудорово на нижньому Дністрі⁴. Розвал печі з кам'яним склепінням відмічений також О. В. Бодянським на поселенні в урочищі Криниці біля с. Михайлівка, Велико-Олександрівського району, Херсонської області⁵. Вони відкриті й

³ Д. Я. Телегін, Питання відносно хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я, «Археологія», т. XII, К., 1961, стор. 4.

⁴ А. И. Мелюкова, Работы в Поднестровье в 1958 г., КСИА АН СССР, в. 84, М., 1961, стор. 118.

⁵ Повідомлення О. В. Бодянського.

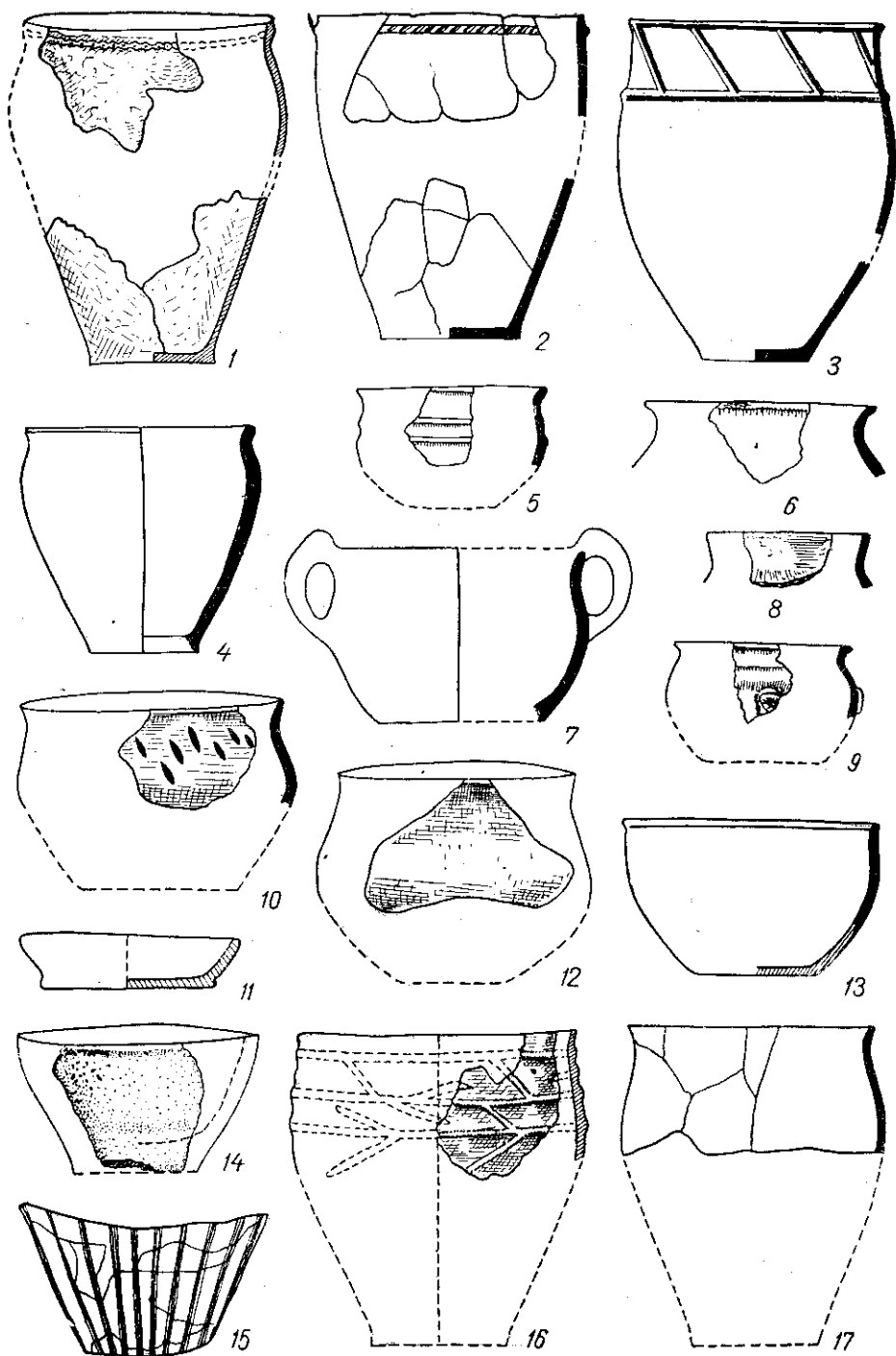

Рис. 4. Кераміка з поселення біля с. Чикалівки.

на поселенні культури Ноа біля с. Острівець⁶, на поселенні висоцької культури біля с. Рипнів на Львівщині⁷ тощо.

Отже, ці аналогії вказують на західні, в усякому разі на правобережні традиції в будівництві печей із склепінням.

Загальний план поселення, товщина й насиченість культурного шару, характер жител, їх внутрішнє планування, інвентар і в першу чергу кераміка — свідчать про те, що всі досліджені житла одночасні.

Знахідки в усіх житлах одноманітні. За кількістю перше місце належить кісткам свійських тварин, друге займає кераміка, потім йдуть кам'яні та кістяні вироби і, нарешті, поодинокі предмети з бронзи.

Посуд був звичайно зосереджений біля печей чи вогнищ або під стінками приміщення. В ряді випадків в горщиках збереглися розколоти кістки — залишки їжі. По уламках вдалось приблизно визначити кількість посуду, залишеного в кожному з жител. Зокрема, в житлах 1 та 2 збереглися фрагменти від 20—22, в житлі 4 — від 55, а в житлі 5 — від 50 посудин. Лише в житлі 2 виявлені уламки майже від сотні посудин. Проте в момент загибелі поселення в ужитку мешканців кожної оселі було приблизно 10—20 горщиків та інших посудин, які представлені більш-менш значними розвалами.

Весь посуд виготовлено стрічковим способом. Особливістю чикалівської кераміки є наявність в глиняній масі круглих залізо-марганцевих бобовин (діаметром від 0,2 до 0,6 см), які, очевидно, є природною домішкою глини чи піску. Крім того, до глини додавали пісок та шамот. Траплялися окремі фрагменти кераміки з домішкою черепашки. Випал добрий, поверхня сіра й жовта, на зламі черепок темний.

За призначенням посуд можна розділити на кухонний та столовий. Знайдений в усіх житлах кухонний посуд складається з горщиків кількох форм та сковорідок. Для глини цього посуду характерні крупні домішки; поверхня відносно груба, часто жорстка. Проте частина цього посуду заглажена і навіть підлощена. Горщики широко відкриті, з плавним профілем, переважно видовжених пропорцій. Діаметр вінець завжди перевищує діаметр днищ, нерідко удвічі, а висота — більша, ніж максимальний діаметр. Умовно ці горщики можна поділити на три групи: 1) горщики з високо розміщеними, слабо виділеними плічками (рис. 4, 1, 4 та рис. 5, 13); 2) горщики з плавнокруглим туловом та ледве наміченою шийкою (рис. 4, 3; рис. 5, 16, 17); 3) «тюльпановидні» горщики (рис. 5, 12).

До першої групи (близько 12% всього посуду) належать горщики різних розмірів, висотою від 15 до 30—35 см. Вінець у них трохи відігнуті. Край загострений або рівно зрізаний. Плічка знаходяться високо під вінцями. Наліпний валик звичайно розміщений на відстані 2—3 см від зрізу вінця; по ньому часто нанесені насічки (рис. 4, 1; рис. 5, 13). Малі горщики здебільшого не орнаментовані, за винятком кількох екземплярів, прикрашених прокресленим узором.

Посуд, виділений у другу групу, найбільш численний і становить 1/5 частину всієї кераміки. Він відрізняється від посуду першої групи плавнокруглим профілем стінок. Шийка або не виділена зовсім, або ледве намічена. Перехід до дна плавний, поступовий. Відрізняються горщики видовжені (рис. 4, 2; рис. 5, 17) і присадкуваті, з широким дном (рис. 5, 16). Частина цього посуду підлощена. Іноді поміт-

⁶ Е. А. Балагурі, Поселення і могильник пізньобронзової доби в с. Острівець, Івано-Франківської області. Тези доповідей і повідомлення XVII наукової конференції Ужгородського університету, Ужгород, 1963, стор. 72—73.

⁷ В. И. К а н и в е ц, Памятники висоцкого типа как исторический источник, Диссертация, К., 1953, Научовий архів ІА АН УРСР, ф. 12, № 370, стор. 107.

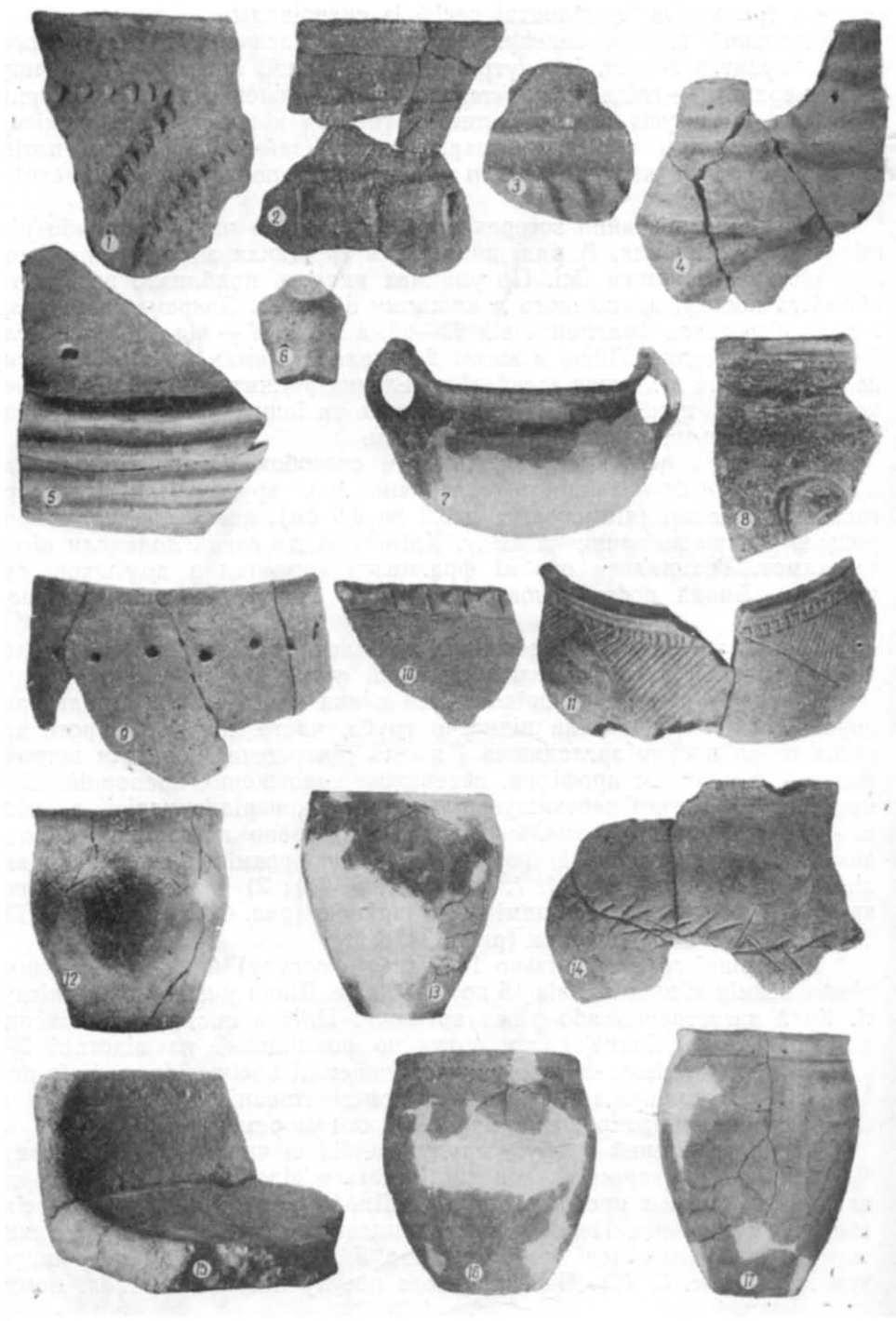

Рис. 5. Кераміка з поселення біля с. Чикалівки.

ні сліди загладжування поверхні зубчастим штампом. За розміром це переважно великі горщики (висотою до 45 см).

Для цієї групи посуду найбільш типовим є орнамент у вигляді валика, розміщеного високо під вінцями; іноді валик має опущені кінці (рис. 5, 16). В двох випадках над валиком зроблені наколи. Це — типowo для кераміки пам'яток культури Ноа, зокрема для нижнього шару Магали⁸.

Інший вид орнаменту становлять композиції з наліпних валиків, характерні для багатоваликової кераміки. Орнамент у вигляді вертикально розміщених гладких наліпних валиків вкриває або всю поверхню горщиків (рис. 4, 15), або прикрашає лише верхню частину (рис. 4, 3, 16). В останньому випадку валики часом поєднані з прокресленим орнаментом, відбитками гребінця (рис. 5, 2) тощо.

Окремі фрагменти й розвали посуду з таким орнаментом були виявлені в усіх житлах, крім третього, хоч у порівнянні з усією керамікою його дуже небагато — лише 3—5%.

Третю групу кухонної кераміки (7% від усього посуду) становлять горщики, близькі до «тюльпановидних», з невеликим плавним вигином шийки і слабо опуклим туловом, найбільший діаметр якогось припадає на середину висоти. Орнамент у вигляді косих рисочок або рисочок чи відбитків гребінця, що утворюють хрестики, розміщений на плічках, загладжування поверхні гребінчастим штампом в цій групі трапляється частіше, ніж на іншому посуді (рис. 5, 12, 14).

Від горщиків з сильно відігнутими вінцями та випуклим корпусом збереглося лише кілька фрагментів (рис. 4, 3, 6). Реберчастий посуд представлений тільки одним уламком (рис. 4, 10).

Друге місце після кухонних горщиків (13% від усього посуду) належить сковорідкам, які знайдені в трьох житлах. Кількість їх в кожному з жител коливається від 8 до 12. Глина їх містить домішки шамоту, жорстий та піску. Вони грубі, без слідів лощіння. За формою цей посуд нагадує сучасні сковороди з прямими невисокими стінками, що трохи розходяться доверху (рис. 4, 11). Діаметр вінець 20—30 см, денців — відповідно 16—24 см, висота сковорід — 5,5—6,7 см. Виділяється кілька екземплярів, з обрізними краями, коли сковороду, ще не обпалену, розрізали на дві чи чотири частини (рис. 5, 15). Вінця у сковорідок найчастіше рівно зрізані. Близько половини екземплярів були орнаментовані по зрізу вінець косими насічками, відбитками дрібнозубчастого гребінця; в двох випадках — пальцево-нігтьовими вдавливами. Такі сковорідки характерні для пам'яток північно-західного Причорномор'я, хоч поширені вони були і на Лівобережній Україні, в Східному Криму, а окремі знахідки їх траплялися і в Поволжі⁹.

Столовий посуд представлений баночками, глибокими мисочками, дворучними вазами, черпаками, кубками. Більша частина цього посуду лощена.

Баночки знайдені в усіх житлах і становлять 7% від усього посуду. Це невеличкі, широко відкриті посудинки; висота їх (7,5—13 см) майже однакова з діаметром вінець (8—13 см). Половина всіх баночок підлощена. Орнамент на них трапляється рідко. В одному випадку — це наколи, що утворюють зсередини «перлини» (рис. 5, 9), в другому — прокреслені трикутники (рис. 5, 11).

⁸ Г. И. Смирнова, Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области, КСИИМК, в. 70, М., 1957, стор. 104, рис. 39, 7, 10, 11, 13, 14.

⁹ О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, М., 1955, стр. 120; А. Е. Алихова, Комаровское поселение у Моечного озера, МИА, № 61, М., 1958, стор. 177, рис. 3, 2.

Серед столового посуду знайдено небагато широких й глибоких мисок діаметром від 13,5 до 22 см (рис. 4, 13). Одна з них орнаментована плоским наліпним валиком з пальцевими вдавливами (рис. 5, 10).

Невелику групу посуду становлять черпачки з циліндричними виступами на ручках (рис. 5, 6) та кубки. Це — невеликі тонкостінні посудинки з невисокою прямою шийкою, округлими боками, що плавно переходять у дно (рис. 4, 12). Дно посередині нерідко має невеличку виїмку. Поверхня кубків та черпаків добре заглажена або підлощена. Деякі з них орнаментовані по плічках дрібнозубчастим штампом та прокресленими лініями, чим нагадують знахідки з інших поселень Подніпров'я часу пізньої бронзи; інші мають горизонтальні канелюри та наліпи, характерні для західних пам'яток (рис. 4, 5, 9; рис. 5, 8).

Виняткове значення мають знахідки в Чикалівці ваз з двома ручками, фрагменти яких траплялися на багатьох поселеннях степового Подніпров'я — в нижньому шарі Ушкалки¹⁰, Дудчанах¹¹, Бериславі¹² тощо (рис. 4, 7; рис. 5, 7). Це — відкриті овальні чаші з відігнутими вінцями, виділеною шийкою, з округлими боками та невеличким дном. По вузьких боках ваз вище вінець піднімаються дві ручки з характерними циліндричними виступами. Поверхня добре залощена. Діаметр вінця більшої чаші 18 см, висота — 14 см, меншої — відповідно 14,5 см та 9,5 см.

Серед столового посуду виділяються дві-три так звані циліндрошиї посудини з прямими або злегка відігнутими високими шийками. Одна з них виліплена з тонко відмученої глини. Поверхня світло-жовта, добре підлощена. На плічках — проглажені горизонтальні канелюри, що утворюють чотири ряди валиків (рис. 5, 5). Аналогічний посуд відомий з Тудорова¹³.

На поселенні знайдено також дві мініатюрні чашечки висотою 3 і 3,7 см (рис. 4, 14) та одну баночку. До речі, кілька таких мініатюрних баночок відомі з комплексу Сабатинівського поселення.

Металевий інвентар представлений трьома бронзовими предметами, браслетом, зігнутим вдвоє дротом та черенком кинджала, що вставлявся в дерев'яну чи кістяну ручку.

Овальний, з незімкнутими загостреними кінцями браслет зроблений з тонкого дроту, що у перерізі має форму плоско-опуклої лінзи (рис. 6, 8). Діаметр браслета — 5,7 см, ширина дроту — 0,4 см; товщина його — 0,25 см. Найближчою аналогією цій прикрасі є один з браслетів, знайдених на поселенні культури Ноа біля с. Ст. Рошієтичі (Молдавія)¹⁴.

Зігнутий вдвоє чотиригранний бронзовий дріт (загальна довжина 11 см), очевидно, є заготовкою для шил (рис. 6, 9).

Держак кинджала вузький, на кінці плоский, до леза потовщується. В розрізі прямокутний. Довжина уламка становить 4,7 см, ширина на кінці 0,9 см. Зламаний він на місці шестигранного потовщення, при виході стерженька з рукоятки. Напевно, це уламок від невеликого кинджала з нервурою посередині та ромбовидним потовщенням при основі рукоятки (рис. 6, 10). Кинджали такого типу відомі на широкій території Середнього та Нижнього Подніпров'я¹⁵.

¹⁰ Д. Я. Телегін, вказ. праця, рис. 3, 8.

¹¹ І. М. Шарафутдінова, Нові пам'ятки епохи пізньої бронзи в нижньому Подніпров'ї, АП, X, К., 1961, стор. 25.

¹² Фонди Інституту археології АН УРСР.

¹³ А. И. Мелюкова, Работы в Поднестровье в 1958 г., стор. 121, рис. 45, 11.

¹⁴ А. И. Мелюкова, Культуры предскифского периода лесостепной Молдавии, МИА, № 96, М., 1961, стор. 31, рис. 12, 8.

¹⁵ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 133—134, рис. 89, 1, 2.

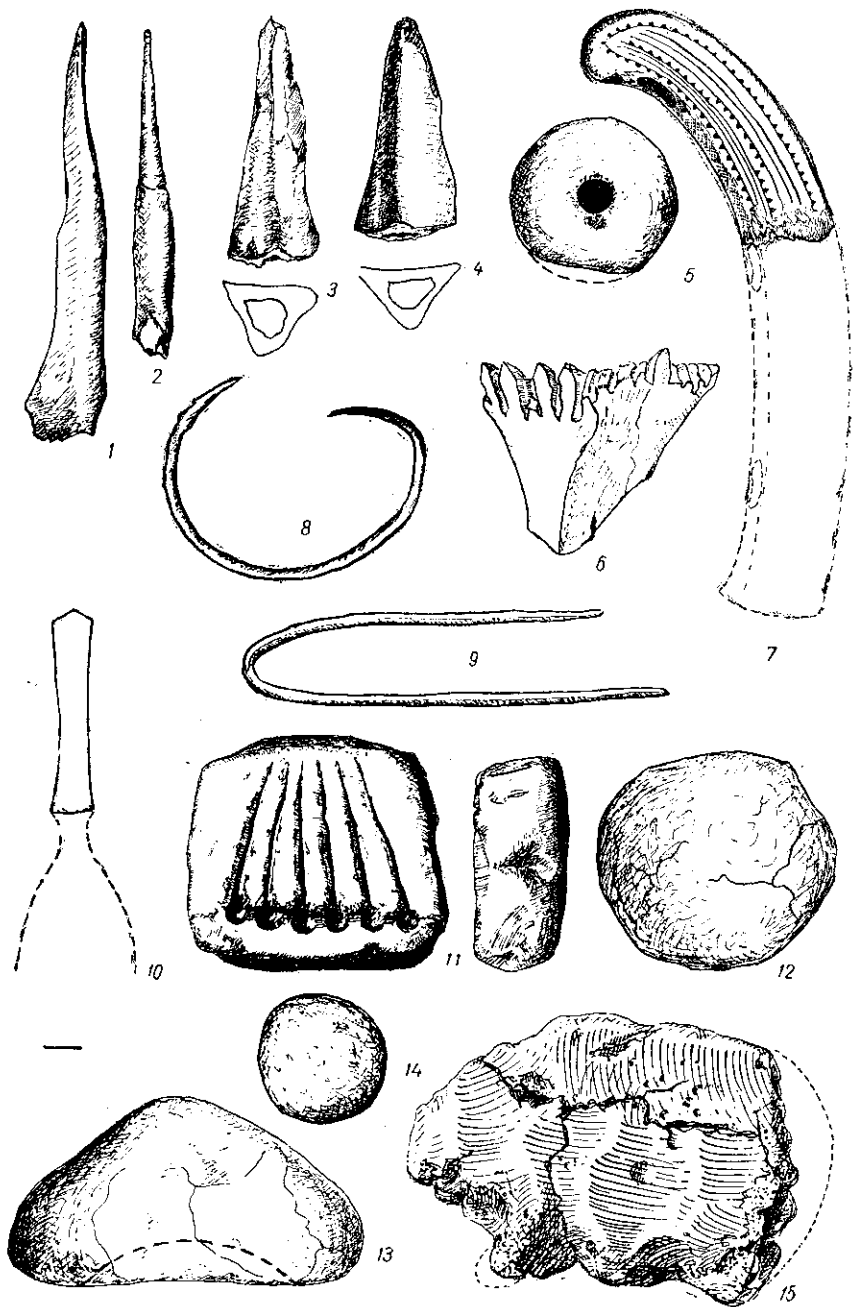

Рис. 6. Вироби з кістки, каменю, бронзи та глини з поселення біля с. Чикалівки.
 1-7 — кістяні вироби, 8-10 — металеві вироби, 11 — кам'яна ливарна форма, 12 — вироби з глини.

Про місцеве виробництво металевих прикрас свідчить знахідка половинки вапнякової формочки для виготовлення привісок (рис. 6, 11). Матриця прямокутна в плані, розмірами $5,5 \times 5 \times 2,1$ см; на широкій поверхні вирізаний негатив у вигляді шести кульок, що висять на тонких дротинках, які зближаються доверху, але не з'єднуються. Кульки мають невеликі отвори для протягування нитки. Віддаленою аналогією цій матриці можна вважати кам'яну форму для лиття привісок з нижнього шару Дальверзіна (Ферганська долина)¹⁶. Проте

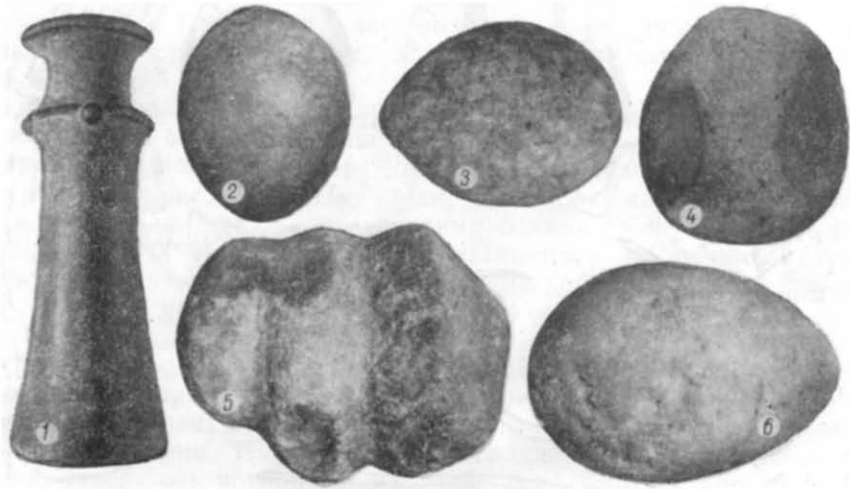

Рис. 7. Кам'яні вироби з поселення біля с. Чикалівки.

дальверзіньська привіска у два рази більша від чикалівської, до того ж дротинки на ній закінчувалися не кульками, а кільцями.

Кам'яні знаряддя представлені зернотерками, відбійниками, дисками та металевими каменями.

Зернотерки з пісковика були виявлені в трьох житлах. З них цілою збереглася лише одна. Це овальна в плані плита з добре зашліфованою робочою поверхнею, що помітно стерта посередині. Розміри її $34 \times 17 \times 7$ см.

Знайдений в житлі 5 прив'язаний молот з амфіболіту використовувався повторно, як розтиральник. Робоча частина його сильно заплірована. Збереглися сліди двох жолобків для прив'язування держака (рис. 7, 5).

Дуже цікавим є амфіболітовий товкачик, знайдений трактористами біля підніжжя кургана, розташованого на відстані 100 м від поселення. Товкачик має конусовидну форму. Верхній вузький кінець його злегка опуклий і нагадує шапку гриба. Нижче зроблено незначний перехват, а на відстані 3,8 см — виступ у вигляді валика з чотирма округлими шишечками, розміщеними навхрест. Ці виступи й валик мали практичне значення: під час роботи утримувати руку від ковзання. Робочими були як трохи опукла верхня головка, так і майже рівна основа товкача. Висота його 19 см, верхній діаметр — 6 см, основа — 7 см (рис. 7, 1). Вперше ця група товкачків була виділена А. П. Кругловим та Г. В. Підгаєцьким. Маючи кілька випадкових знахідок, автори пов'язували їх територіально з басейном Дону, а хронологічно з Боро-

¹⁶ Ю. А. Заднепровский, Древнеземледельческая культура Ферганы, МИА, № 118, М., 1962, стор. 16—17, табл. XX, 1, 2.

динським кладом¹⁷. Подібні товкачі є також в колекціях Полтавського музею. Один з них походить з с. Шахівки (між Ворсклою та Ореллю на Полтавщині)¹⁸. Уламки такого ж товкача з чотирма виступами знайдені на поселенні зрубної культури біля слободи Данилівки, Волгоградської області¹⁹, та в зольнику культури Ноа біля с. Гіндешти²⁰.

Подібні товкачі, але без виступів, відомі і в Прикубанні. В. І. Марковін відносить їх до початку II тис. до н. е.²¹ Вони знайдені в таких добре датованих комплексах, як клад ливарних форм на поселенні пізньої бронзи біля с. Волоського під Дніпропетровськом²² та біля с. Олексіївки на Тоболі²³.

Таким чином, знахідки товкачків в комплексах періоду пізньої бронзи (Волоське, Гіндешти, Олексіївка, слобода Данилівка) дають підстави пов'язувати знахідку біля с. Чикалівки з поселенням пізньої бронзи.

В житлі 1 та 2, а також в траншеях і шурфах знайдено п'ять дбайливо зашліфованих виробів з амфіболіту й кварцу у формі яйця (рис. 7, 2, 3, 6). Поздовжній та поперечний діаметри найбільшого з них дорівнюють 7,5 та 5 см, а найменшого — 4,7 та 3,7 см. Такі ж предмети у формі яйця, зроблені з каменю різних порід, були знайдені майже на всіх поселеннях епохи пізньої бронзи в Північно-Західному Причорномор'ї. Призначення їх поки не з'ясоване. Проте, дуже можливо, що вони пов'язані з релігійними уявленнями давнього населення — з культом відродження, родючості. Відомо, що яйце відіграло значну роль в багатьох древніх культурах. Так, ряд землеробсько-скотарських народів (египтяни, індуси тощо) пов'язували з яйцем космогонічні легенди про виникнення всесвіту, про початок добра і зла²⁴.

Перси, зокрема, зберігали в храмах відлиті з металу зображення яєць, вважаючи їх символом відродження, поклонялися їм, складали про них священні гімни²⁵. Залишки яєць, що нерідко трапляються в похованнях Північного Причорномор'я, починаючи з древньоюмною періоду, очевидно, також мали культовий характер, на що в свій час звертав увагу В. О. Городцов²⁶.

Очевидно, культове призначення мали й вироби з глини у вигляді «хлібців», кулюк, зооморфної фігурки, які були виявлені в чотирьох з п'яти досліджених жител (рис. 6, 12—15). В глині цих виробів помітні стеблинки рослин. Ідентичні хлібці відомі в нижньому шарі Ушкалки²⁷, на поселеннях культури Ноа в Магалі і Острівці²⁸. В зольниках Гіндешти знайдені невеличкі глиняні «коржики», а та-

¹⁷ А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий, Родовое общество степей Восточной Европы, Известия ГАИМК, в. 119, М.—Л., 1935, стор. 88—89, рис. 15.

¹⁸ М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник Полтавського музею, т. I, Полтава, 1928, стор. 42, табл. II, 37.

¹⁹ В. П. Широв, О древней металлургии в Нижнем Поволжье, МИА, № 60, М., 1959, стор. 34—35, рис. 13.

²⁰ А. И. Мелюкова, Культуры предкифского периода лесостепной Молдавии, МИА, № 96, М., 1961, стор. 29.

²¹ В. И. Марковин, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы, МИА, № 93, М., 1960, рис. 7, 5, 6 и 50, 52.

²² О. В. Бодянский, Археологические исследования в межах порожистої частини Дніпра у 1947—1948 рр., АП, IV, К., 1952, стор. 170, табл. IV, 2.

²³ О. А. Кривцова-Гракова, Алексеевское поселение и могильник, Труды ГИМ, в. XVIII, М., 1947, стор. 122, рис. 46, 1.

²⁴ М. Э. Матье, Древнеегипетские мифы, М.—Л., 1956, стор. 18.

²⁵ А. Афанасьев, Поэтические воззрения славян на природу, т. 1, М., 1856, стор. 537.

²⁶ В. А. Городцов, Классификация погребений Одесского кургана, Отчет Российского исторического музея за 1915 г., М., 1917, стор. 139—141.

²⁷ Д. Я. Телегин, вказ. праця, стор. 4.

²⁸ Повідомлення Г. І. Смирнової та Е. А. Балагурі.

кож глиняна фігурка свині з трьома стилізованими фігурками поросят²⁹. Такі ж глиняні вироби є звичайними знахідками в білогрудівських зольниках³⁰ та на поселеннях висоцької культури³¹. В пізніших комплексах вони виявлені в зольниках степового Лівобережжя³² тощо.

На Чикалівському поселенні (як і в Ушкалці) ці предмети були розміщені під вогнищами або поблизу від них, а в одному випадку — в самому вогнищі. Інші походять з зольників (Білогрудівка, Гіндешти тощо), тобто теж пов'язані з вогнем.

В уяві стародавніх народів ідея відродження, родючості, добробуту сім'ї й роду була тісно пов'язана з культом домашнього вогнища. З писемних джерел відомо, що стародавні греки поклонялися богині домашнього вогнища Гестії, а латиняни — Весті, якій приносили в дар коржики. Згідно з уявленнями слов'янських народів, добробут сім'ї залежав від духа — покровителя дому — домового, під яким спочатку розуміли сам вогонь, який мешкав завжди на печі чи під піччю. Щоб задобрити цей дух вогню, домашнього вогнища і таким чином забезпечити благополуччя і добробут роду, сім'ї, йому приносили жертви, насамперед зерно та різні хлібні вироби.

Дуже можливо, що глиняні «хлібинки» й зооморфні фігурки мали символізувати справжній хліб і тварин. Їх місце поблизу від вогнища свідчить про їх зв'язок з культом вогню, домашнього вогнища, з культом відродження, родючості, характерними для землеробсько-скотарських народів.

З кістяних виробів найбільший інтерес становить псалій (рис. 6, 7). Від нього збереглася лише частина завдовжки в 7 см, за якою можна реконструювати весь предмет. Псалій мав трохи витягнуту форму. В перерізі він трапецієвидний. Ширина плоскої поверхні дорівнює 1,9 см, а бокової — 1 см. Довжина цілого псалія становила близько 13—15 см. На вузькому боці в одній площині були просвердлені три овальні отвори для ременів (1×0,6 см). Плоский зовнішній бік орнаментований прокресленими лініями, що чергуються із стрічками з трикутних зазубринок.

З інших виробів цікаві заготовки для наконечників стріл з променевих кісток бика (рис. 6, 3, 4). Вістря трикутні в перерізі, завдовжки 5 і 5,5 см, при ширині основи 2,5×1,3 см та 1,9×1,8 см.

Подібні втулчасті вістря стріл знайдені й на інших пам'ятках пізньої бронзи степу, зокрема в Пересадівці на Інгулі, в Бабино IV і на хут. Божковому на Дніпрі та інших. Але тут в більшості випадків основа вістря має не прямий зріз, як в чикалівських, а закінчується гострими шипами і, крім того, вістря значно довші й вужчі.

На площі поселення знайдено дві кістяні прсколки з трубчастих кісток косулі чи вівці-кози (рис. 6, 1, 2), прясла з ветлужної кістки (рис. 6, 5) й знаряддя з лопатки бика чи коня, зазубрене по краю (рис. 6, 6), — предмет широко відомий в пам'ятках типу Сабатинівки й нижнього шару Ушкалки. Чикалівське поселення є одним з крайніх південно-східних пунктів поширення цих предметів.

Окремі знахідки астрагалів вівці з підструганими боками та комплекти з 28 астрагалів з житла 2, мабуть, складали набір для гри в кості. Астрагали овець і корів нерідко супроводжували жителів степу навіть в моголу. На поселеннях пізньої бронзи такі знахідки також трапляються часто. Зокрема, 15 астрагалів вівці виявлено на поселен-

²⁹ А. И. Мелькова, Культуры предскифского периода, стор. 20—21, рис. 7.

³⁰ С. С. Березанська, Кераміка білогрудівської культури, «Археологія», т. XVI, К., 1964.

³¹ Tadeusz Sulimirski, Kultura Wysocka, Kraków, 1931, стор. 41, 82, 91.

³² Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа у лесостепных племен Причерноморья, СА, № 1, 1957, стор. 178 та ін.

ні Бабино IV, причому боки трьох з них були пришліфовані^{32а}. Знайдені на поселенні кінські копита, що мали трохи підрізаний і залощений край, очевидно, служили скребками для очистки шкур від жиру.

Знайдено також фрагменти дуже заглажених лоцил з щелеп великої рогатої худоби та уламок рогу оленя із слідами відпилювання.

На площі поселення, і особливо в житлах та поблизу них, зібрано багато кісток тварин. За визначенням В. І. Бібікової, фауна представлена майже виключно свійською худобою. Визначено 170 особин тварин. Серед них перше місце належить великій рогатій худобі — 92 особини, що становить 56%, друге місце займає дрібна рогата худоба — 17%, або 28 особин. Значну роль в господарстві відігравав кінь, якому належить 15% поголів'я — 25 особин. Домашня свиня становить 10% поголів'я — 17 особин. Кістки собаки належать лише 2 особинам.

З диких тварин визначені: олень благородний, лисиця, дика свиня, бобр і заєць — по одній особині. Отже, мисливство в господарстві Чикалівського поселення не відігравало помітної ролі. Наявність в стаді не менше 10% свиней, як відмічено дослідниками, характерна для пам'яток, залишених осіло-землеробськими племенами³³.

Таким чином, поселення біля с. Чикалівки належало осілому землеробсько-скотарському населенню.

В цілому матеріал чикалівського поселення дозволяє віднести останнє до групи пам'яток часу пізньої бронзи типу Сабатинівки, нижнього шару Ушкалки, Волоського, що займають територію степового правобережжя Дніпра аж до Дністра і частково заходять на лівий берег, вздовж узбережжя Чорного моря, включаючи східний Крим.

Для цих пам'яток характерні наземні житла, нерідко з застосуванням каменю, в деяких — печі з склепінням, комплекс кераміки, де поруч з грубим кухонним посудом представлений столовий посуд — кубки, черпачки, дворучні вази, а на ранніх пам'ятках — багатоваликівська кераміка в найпізніших її проявах. З кістяних предметів виділяються знаряддя з лопаток бика чи коня з зубцями по краю, вироби з глини, пов'язані з культом домашнього вогнища, тощо. В основному ці риси і відрізняють названі пам'ятки від зрубних і дозволяють виділити їх в окрему сабатинівську культуру.

Своєрідним є й метал сабатинівських пам'яток. Хоч питання потребує спеціального дослідження, проте доречно згадати, що в свій час О. О. Ессен, враховуючи величезну кількість кладів і окремих знахідок металевих предметів та ливарних матриць з місцевого матеріалу, а також самі форми бронзових виробів, виділив Північно-Західне Причорномор'є в окремий металургійний центр доби пізньої бронзи³⁴.

Дослідження Є. Н. Черних підтвердили цей висновок: за хімічним складом металеві вироби з степів правобережної України чітко відрізняються від основної маси зрубного металу, пов'язаного з Південним Уралом та Казахстаном, і належать до однієї групи з міддю виробів комарівської культури та культури Нра³⁵.

Отже, здається ймовірною думка тих дослідників, які вважають сабатинівські пам'ятки не етапом культури пізньої бронзи, який передує білозерському, а самостійною культурою³⁶.

^{32а} Фонди ІА АН УРСР.

³³ П. Д. Либеров, К истории скотоводства и охоты на территории Северного Причерноморья, МИА, № 53, М., 1960, стор. 125.

³⁴ А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 26—28.

³⁵ Е. Н. Черных, К истории металлургии Восточной Европы в эпоху неолита и ранней бронзы. Автореферат диссертации, М., 1963, стор. 14.

³⁶ В. Д. Рыбалова, О связи правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа, Исследования по археологии СССР, Л., 1961, стор. 81, прим. 2.

Виявлена в чикалівських житлах та на деяких інших поселеннях (Сабатинівка, хут. Кременчук, Вовниги тощо) багатоваликівська кераміка в поєднанні з пізнішими формами й орнаментом посуду ще раз вказує на зв'язки між поселенням епохи пізньої бронзи і попередніми мешканцями, що залишили пам'ятки з багатоваликівською керамікою³⁷.

У створенні сабатинівської культури, крім місцевих племен, брали участь носії зрубної культури, що проникає в Північно-Західне Причорномор'я з середини II тисячоліття до н. е.

На Чикалівському поселенні «зрубні» елементи проявляються, в основному, в формах грубого кухонного посуду, в певній мірі спільного для поселень пізньої бронзи всього степу від Дністра до Казахстану, і в елементах орнаменту (прокреслена ялинка, заштриховані трикутники, яких, до речі, на сабатинівських пам'ятках, і зокрема в Чикалівці, небагато). Посуд з одним наліпним валиком, хоч і поширений на величезній території степу, проте кількісно абсолютно переважає на пам'ятках пізньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я. Частина металевих виробів за формою також близька до зрубних.

В той же час існують зв'язки між сабатинівською культурою і культурою Ноа, на що вказує не лише метал, а й основні форми й характер обробки столового посуду, кістяні знаряддя з зубцями по робочому краю і, нарешті, спільні ідеологічні уявлення.

Важливим є питання про дату Чикалівського поселення. Серед його матеріалів датуючих знахідок надто мало. З них на особливу увагу заслуговує кістяний псалій. Хоч дещо і своєрідний, за системою розміщення отворів він належить до групи псаліїв з трьома отворами в одній площині, що відомі на широкій території від Угорщини до Алтаю. К. Ф. Смирнов виділяє їх в окремий тип і відносить до передскіфського часу (VIII—VII ст.), проте виникнення цієї форми, на думку автора, могло відноситись ще до кінця II тисячоліття до н. е.³⁸

В Угорщині ці псалії також датуються передскіфським або скіфським часом³⁹. Територіально найближчими аналогіями для чикалівського псалія (хоч і не зовсім адекватними типологічно) є кістяні псалії з шару пізньої бронзи в Усатові під Одесою⁴⁰, з Білогородського лісу⁴¹, ранньочорноліського шару Суботівського городища⁴², з Кишинівського поселення⁴³ та з більш пізніх комплексів — Царівки⁴⁴, Цахнауц⁴⁵ тощо. На сході псалії цього типу відомі з асирійських барельєфів. Найраніші їх зображення в палаці Саргона II відносяться до кінця VIII ст. до н. е. Тут вони, очевидно, прийшли на зміну так званим крилатим псаліям з отворами в різних площинах, представлених на барельєфах Асурнасірпала (IX ст. до н. е.)⁴⁶⁻⁴⁷.

Всі названі пам'ятки охоплюють досить тривалий відрізок часу — від XII до VII—VI ст. до н. е. За характером орнаментативності псаліїв з Чикалівки нагадує угорські орнаментовані псалії із Мьозочат і Коро-

³⁷ С. С. Березанская, Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине, СА, № 4, 1960, стор. 41.

³⁸ К. Ф. Смирнов, О древних всадниках Поволжья и Уральских степей, СА, 1961, № 1, стор. 65—68.

³⁹ A. Mozsolics, Mors en bois de cerf sur le territoire du bassin de Carpathes, A. A., T. III, Fasciculi 1—4, Budapest, 1953, стор. 90—95.

⁴⁰ Э. Ф. Патокова, Костяные и роговые изделия из Усатова, Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 4, Одесса, 1962, стор. 193—194.

⁴¹ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 97, рис. 62, 1.

⁴² А. И. Тереножкин, вказ. праця, стор. 98—100, рис. 63, 1, 2.

⁴³ А. И. Мелюкова, Культуры предскифского периода, стор. 43, рис. 17, 3.

⁴⁴ А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья, МИА, 64, М., 1958, рис. 27, 4.

⁴⁵ О. Н. Мельниковская, Археологические разведки на поселении у с. Цахнауцы, КСИИМК, в. 56, М., 1954, стор. 72, рис. 34, 2, 3.

⁴⁶⁻⁴⁷ R. D. Barnett, Assyrische Palestreliefs, Bildteil 14—15, 24—27, 43.

старча (культура Тосег С, III періоду бронзи)⁴⁸, що свідчить про його ранню дату порівняно з іншими псалями цього типу.

Схожість чикалівської ливарної форми з Дальверзинськими ливарними формами для виготовлення так званих шумливих привісок дає підставу вважати їх в певній мірі синхронними. За радіокарбонним методом дата нижнього шару Дальверзинського поселення, де знайдено майстерню, визначена віком 1090 р. ± 120 років, тобто лежить в межах XIII—X ст. до н. е.⁴⁹

Проникнення елементів культури Ноа в сабатинівську і ряд проявів степової культури, відзначених в культурі Ноа, свідчить про їх синхронність. Культура Ноа тепер датується XIII—XI ст. до н. е.⁵⁰

Типологічно Чикалівка стоїть найближче до поселення Сабатинівка, дата якого визначається останніми століттями II тис. до н. е.⁵¹

Все це дозволяє визначити час існування Чикалівського поселення кінцем II тисячоліття до н. е. Проте наявність багатоваликової кераміки вказує на більш ранню дату, можливо, XIII—XII ст. до н. е.

И. Н. ШАРАФУТДИНОВА

ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ У КРЕМЕНЧУГА

Резюме

В 1960—1961 гг. исследовалось поселение поздней бронзы у с. Чикаловки (близ Кременчуга на Днепре). Удалось проследить планировку поселения, состоявшего из двух рядов жилищ. Исследовано пять прямоугольных в плане, слегка углубленных помещений площадью от 35 до 80 м², стены которых сооружались из дерева и глины, в одном случае с добавлением камня. Внутри помещений сохранились остатки печей со сводами и очагов.

Тождественность инвентаря Чикаловского поселения с инвентарем поселений Сабатиновского типа, определенная близость его с культурой Ноа, наличие на поселении псалия, по орнаменту близкого к псалям типа Тосег С и, наконец, находки в жилищах поздней многоваликовой керамики позволяют определить время поселения последней четвертью II тысячелетия до н. э.

Археологический материал дает основание относить Чикаловское поселение к одной группе с такими памятниками, как Сабатиновка на Южном Буге, Анатолевка на Тилигульском лимане, Волошское, нижний слой Ушкалки на Днепре, т. е. к памятникам, занимавшим в период поздней бронзы причерноморские степи от Днестра до Днепра и на востоке небольшую полосу побережья, включая восточный Крым.

Керамика, отчасти костяной инвентарь, своеобразная металлургия, особенности строительства и, наконец, некоторые идеологические представления позволяют ставить вопрос о выделении памятников этого типа в самостоятельную сабатиновскую культуру эпохи поздней бронзы. Поселение у с. Чикаловка является, по-видимому, одним из самых крайних северо-восточных поселений этой культуры.

⁴⁸ А. Mozsolics, вказ. праця, стор. 79, 80, рис. 14—15.

⁴⁹ Ю. А. Заднепровский, вказ. праця, стор. 70.

⁵⁰ М. Петреску-Дымбовица, Конец бронзового и начало железного века в Молдове, Дасія, IV, 1960, стор. 151.

⁵¹ А. И. Тереножкин, вказ. праця, стор. 195.